

SICILIË

en de zee

SICILIË EN DE ZEE

Deze gezamenlijke publicatie van het Allard Pierson Museum Amsterdam en de Soprintendenza del Mare in Palermo in samenwerking met de Stichting Zenobia is gepubliceerd aansluitend bij de tentoonstelling *Sicilië en de zee* in het Allard Pierson Museum (9 oktober 2015 tot 17 april 2016), het Ashmolean Museum in Oxford (16 juni tot 25 september 2016), het Maritime Museum, Palermo (2016), de Ny Carlsberg Glyptoteket, Kopenhagen (2017) en het LVR-LandesMuseum, Bonn (2017/18).

Dit is de eerste van een reeks tentoonstellingen die worden georganiseerd door het COBBRA Netwerk, een langdurige samenwerking tussen Europese musea, wetenschappelijke instituten, outreach instellingen en commerciële partijen.

 ALLARD PIERSON MUSEUM

Qualität für Menschen

soprintendenza

delmare

MUSEUM OF ART AND ARCHAEOLOGY UNIVERSITY OF OXFORD

stichting
Zenobia

SPONSORS

De tentoonstelling *Sicilië en de zee* kwam tot stand dankzij financiële steun van het Mondriaan Fonds, Divection Duikopleidingen en de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum.

mondriaan
fonds

VERENIGING VAN VRIENDEN
ALLARD PIERSON MUSEUM

BRUIKLEENGEVERS

ITALIË

Regione Siciliana, Assessorato Regionale dei Beni Culturali e dell'Identità siciliana, Dipartimento dei Beni culturali e dell'Identità siciliana:

- Gela, Museo Archeologico Regionale
- Kamarina, Museo Regionale
- Lipari, Museo Archeologico Regionale 'Luigi Bernabò Brea'
- Marsala, Museo Archeologico Regionale 'Lilibeo – Baglio Anselmi'
- Palermo, Museo Archeologico Regionale 'Antonino Salinas'
- Palermo, Soprintendenza per i Beni culturali e ambientali
- Palermo, Soprintendenza per i Beni culturali e ambientali del Mare
- Solunto, Parco Archeologico
- Siracusa, Museo Archeologico Regionale 'Paolo Orsi'
- Siracusa, Soprintendenza per i Beni culturali e ambientali
- Trapani, Soprintendenza per i Beni culturali e ambientali
- Castelvetrano, Museo Civico
- Catania, Museo Civico 'Castello Ursino'

DUITSLAND

Mainz, Römisch-Germanisches
Zentralmuseum

NEDERLAND

Amsterdam, Amsterdam Museum
Amsterdam, Bijzondere Collecties
Universiteit van Amsterdam
Amsterdam, De Nederlandsche Bank
Amsterdam, Divection Duikopleidingen
Amsterdam, Rijksmuseum
Amsterdam, Het Scheepvaartmuseum
Amsterdam, Stadsarchief
Den Helder, Marinemuseum

SICILIË

en de zee

REDACTIE

Diederik Burgersdijk
Richard Calis
Jorrit Kelder
Alexandra Sofroniew
Sebastiano Tusa
René van Beek

MET BIJDAGEN VAN

David Abulafia
Wim Aerts
Floriana Agneto
Gabiella Ancona
Guido As
Carol Atack
Paul Beliën
Manfred van Bergen
Maaïke van Berkel
Nicolo' Bruno
Diederik Burgersdijk
Richard Calis
Vincenzo Castellana
Maurizio D'Atri
Alessandra De Caro
Rossana De Simone
Giovanni Di Stefano
Roald Docter
Marieke van den Doel
Hein van Eekert

Floris van den Eijnde
David Engels
Adriana Fresina
Piet Gerbrandy
Rossella Giglio
Harald Hendrix
Casper C. de Jonge
Jorrit Kelder
Jacqueline Klooster
André Klukhuhn
Roberto La Rocca
Marc Leijendekker
Willem van Maanen
Eliana Mauro
Johan E. Meulenkamp
Agostina Musumeci
Cornelis W. (Kees)
Neeft
Francesca Oliveri
Eleftheria Pappa
Asker Pelgrom

Marco Poelwijk
Jonathan Prag
Ronald Prud'homme
van Reine
David Rijser
Jeffrey Royal
Leonard V. Rutgers
Emilia Salerno
Fabrizio Sgroi
Alexandra Sofroniew
Francesca Spatafora
Siward Tacoma
Antonella Testa
Philippe Tisseyre
Maria Turco
Ailbhe Turley
Sebastiano Tusa
Arthur Weststeijn
Roger Wilson
Stefano Zangara

INHOUD

6	VOORWOORD
8	INLEIDING
9	Sicilië en de mediterrane wereld DIEDERIK BURGERSDIJK
14	Sicilië, het geologisch archief JOHAN MEULENKAMP
	HOOFDSTUK 1
18	ONDERWATERARCHEOLOGIE
19	Onderwaterarcheologie op Sicilië FLORIANA AGNETO
20	Archeologische culturele routes onder water ALESSANDRA DE CARO
22	Schepen met marmer SEBASTIANO TUSA
24	Verborgene constructies op Sicilië FRANCESCA OLIVERI
26	Methoden en technieken van archeologisch onderwateronderzoek STEFANO ZANGARA
	HOOFDSTUK 2
28	SICILIË IN PRE- EN PROTOHISTORIE
29	Sicilië en de zee in de prehistorie JORRIT KELDER
32	Feniciërs op Sicilië ELEFThERIA PAPPa
	HOOFDSTUK 3
38	HANDEL EN KOLONISATIE
39	Grieken op Sicilië CAROL ATACK
46	Sicilië, eiland van de Cyclopen JACQUELINE KLOOSTER
52	Demeter op Sicilië KEES NEEFT
56	Tussen zeeën en rivieren: water op Griekse munten uit Sicilië PAUL BELIËN
62	Sicilië en de geboorte van de retorica CASPER C. DE JONGE
65	Archimedes' meesterbrein ANDRÉ KLUKHUHN
68	Tempelbouw op Grieks Sicilië FLORIS VAN DEN EIJNDE
72	Het scheepswrak Gela I NICOLÒ BRUNO
75	Het Capistello scheepswrak (Lipari) ADRIANA FRESINA
78	Het scheepswrak Panarea III ROBERTO LA ROCCA
	HOOFDSTUK 4
82	CARTHAGO EN ROME
83	Sicilië en de Punische Oorlogen JONATHAN PRAG
87	Carthago en de buit van de Siciliaanse Oorlogen ROALD DOCTER
91	Sicilië onder de Romeinse Republiek: Romeinse provincie en slavenkoninkrijk DAVID ENGELS
97	Sicilië als toevluchtsoord WILLEM VAN MAANEN
100	De gebroken stemmen van de zee: Sicilië als achtergrond in Vergilius' <i>Aeneis</i> SIWARD TACOMA
104	Sicilië in Claudianus' <i>De raptu Proserpinae</i> PIET GERBRANDY
107	Romeins Sicilië en de zee ROGER J.A. WILSON
112	De scheepswrakken van Kamarina GIOVANNI DI STEFANO
114	Het laat-Romeinse scheepswrak bij de oude haven van Scauri op Pantelleria ROBERTO LA ROCCA
116	Het scheepswrak Levanzo I JEFFREY ROYAL

HOOFDSTUK 5

120 **NIEUWE MACHTEN**

- 121 Joden en christenen in de Late Oudheid LEONARD V. RUTGERS
124 Syracuse in de Byzantijnse tijd WIM AERTS
128 De Arabische verovering van Sicilië MAAIKE VAN BERKEL
131 Middeleeuws Sicilië: een rondom toegankelijk eiland DAVID ABULAFIA
135 Normandisch Sicilië als multiculturele samenleving DAVID RIJSER
140 Het scheepswrak Marausa ANTONELLA TESTA
143 Het middeleeuwse Siciliaans-Arabische wrak
van Cala Galera bij Favignana FABRIZIO SGROI
146 De middeleeuwse scheepswrakken bij West-Sicilië PHILIPPE TISSEYRE

HOOFDSTUK 6

150 **DE VROEGMODERNE TIJD**

- 151 Tommaso Fazello: de Livius van Sicilië RICHARD CALIS
153 Sicilië's rol in de kunstgeschiedenis:
de bijdrage van Antonello da Messina MARIEKE VAN DEN DOEL
156 Pirandello's huis: tussen stilstand en beweging HARALD HENDRIX
158 Michiel de Ruyter en Sicilië RONALD PRUD'HOMME VAN REINE
162 Sicilië, het *Risorgimento* en de zee ASKER PELGROM
166 De lading artillerie van de *Parissona grossa*, gevonden bij Sciacca ELIANA MAURO

HOOFDSTUK 7

168 **SICILIË IN DE ARTISTIEKE VERBEELDING**

- 169 Het ontdekken, conserveren en presenteren van het verleden:
archeologie en erfgoed op Sicilië ALEXANDRA SOFRONIEW
173 In een ander land: Sicilië op het witte doek ARTHUR WESTSTEIJN
176 Rossini's aria vol klinkende liefde voor Sicilië HEIN VAN EEKERT

HOOFDSTUK 8

180 **MODERN SICILIË**

- 181 De landing op Sicilië in 1943 MARCO POELWIJK
184 De landing op Sicilië: stille getuigen van Operation Husky EMILIA SALERNO
188 De Conferentie van Messina in 1955 GUIDO AS
190 Moderne politiek op Sicilië MARC LEIJENDEKKER
193 De vissen van Sicilië MAURIZIO D'ATRI
196 Volkssprookjes – muzikale verhalen over mensen en vissen VINCENZO CASTELLANA

200 **VERDER LEZEN**

202 **AUTEURSINFORMATIE**

204 **ILLUSTRATIEVERANTWOORDING EN COLOFON**

VOORWOORD

WIM HUPPERETZ, Directeur Allard Pierson Museum Amsterdam

Heden en verleden van Sicilië zijn nauw verbonden met het komen en gaan van mensen op dit eiland in de Middellandse Zee. In deze publicatie wordt het perspectief van de zee gekozen om de rijke cultuurgeschiedenis van Sicilië beter te leren begrijpen en waarderen. Nog nooit waren er in en rond Europa zoveel mensen op drift, en daardoor is Sicilië opnieuw middelpunt van migraties en een clash van culturen.

Wat begon als een plan om de collecties onderwaterarcheologie van de Soprintendenza del Mare op Sicilië in een historische context te presenteren, leidde tot een intrigerend overzicht van de sleutelrol die Sicilië in het mediterrane gebied speelt. Soprintendente del Mare Sebastiano Tusa was samen met Francesco Azzarello, de Italiaanse ambassadeur in Nederland, onmisbaar voor het welslagen van dit project en hun zijn we veel dank verschuldigd. Ook de overige bruikleengevers op Sicilië stelden hun collecties genereus ter beschikking.

De publicatie die voor u ligt is tot stand gekomen in samenwerking met de Stichting Zenobia en de Soprintendenza del Mare op Sicilië. Dit is alweer het zesde deel in de Allard Pierson Museum Serie, die wordt uitgegeven met WBOOKS in Zwolle. *Sicilië en de zee* kon gerealiseerd worden dankzij de steun van het Mondriaan Fonds en de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum. De projectleiding van de tentoonstelling was in handen van Marian Schilder en een stuurgroep met als voorzitter Steph Scholten.

Sicilië en de zee is het eerste resultaat van een samenwerking van een aantal Europese musea die hetzelfde DNA delen: de partners in het COBBRA-netwerk (in Kopenhagen, Oxford, Bonn, Brussel, Amsterdam) zullen de komende jaren samenwerken en kennis, collega's en collecties uitwisselen, en ook reizende tentoonstellingen organiseren waarmee we gezamenlijk het respect voor en de actualiteit van de Oude Wereld willen laten zien.

DE ROL VAN CULTUREEL ERFGOED ONDER DE ZEEPIEGEL

De zee speelde een grote rol in het dagelijks leven van veel inwoners van het Middellandse Zeegebied, van anonieme vissers tot auteurs als Homerus.

De ontdekking van obsidiaan en later koper en tin stimuleerde het begin van de handelsroutes over zee en de eerste migraties. Handelsteden aan de kust, zoals Thapsos op Sicilië, waren de oorsprong van acculturatieprocessen die tot grote culturele veranderingen ter plaatse leidden. De zee was de drijvende kracht achter deze eerste golf van mediterrane culturele mondialisering in het tweede millennium v.Chr., dankzij de krachtige impuls van de Myceners. Zij werden opgevolgd door de Feniciërs en de Romeinen.

De zee is niet alleen een groots biologisch reservoir, maar ook een immens historisch en cultureel archief waarvan niet alleen wetenschappers, maar alle mensen kunnen profiteren. Een nieuwe manier om van het mariene erfgoed te genieten is over de hele wereld in opkomst, nu men archeologische vondsten

steeds vaker op de zeebodem laat liggen. Duikers willen deze schatten graag bewonderen en onze musea zijn al overvol met objecten uit zee die de opslag nooit meer uit zullen komen.

Op Sicilië hebben we een aantal archeologische sites onder water geselecteerd en toevertrouwd aan verenigingen of individuele duikers, die contractuele verantwoordelijkheid dragen voor de archeologische objecten op de zeebodem.

Het management van cultureel erfgoed onder water groeit snel, al werd het tot een paar jaar geleden verwaarloosd. Nu is er veel meer aandacht voor dit wezenlijke deel van ons erfgoed en bovendien hebben we een belangrijk instrument in handen gekregen: de UNESCO-conventie ter bescherming van cultureel erfgoed onder water, die voorziet in de nodige richtlijnen voor onderzoek en beheer.

Sicilië en de zee is een belangrijke manier om onze plicht te vervullen het cultureel erfgoed onder de zeespiegel naar ons beste kunnen te beheren en te promoten.

FRANCESCO AZZARELLO, Ambassadeur van Italië in Den Haag

Het doet mij bijzonder veel genoegen de tentoonstelling *Sicilië en de zee* verwezenlijkt te zien. Het idee voor dit belangrijke project werd in juli 2012 voorgelegd aan de twee pijlers onder de voltooiing ervan: Wim Hupperetz, directeur van het Allard Pierson Museum van de Universiteit van Amsterdam, en Sebastiano Tusa, Soprintendente van de Soprintendenza del Mare van de regio Sicilië. Alledrie verbonden door passie en, als ik het zo mag zeggen, door vastberadenheid. Aan Wim Hupperetz en Sebastiano Tusa wil ik mijn welgemeende dank overbrengen voor het mogelijk maken van deze prachtige tentoonstelling.

Het is eigenlijk overbodig te vermelden dat de geschiedenis van de Nederlanders en die van de bewoners van Trinacria (zoals Sicilië in de Oudheid heette) verbonden is met de zee. Zeevaarders, ontdekkingsreizigers, veroveraars, vissers, migranten.

Ze is warm, de Middellandse Zee, met een menselijke dimensie, intens, prachtig, en tegenwoordig helaas ook met een tragische kant. Idealiter verenigt ze alle landen en volken die langs haar kusten wonen en haar bevaren, waarbij verschillende culturen verweven raken en tradities zich vernieuwen door

samen te gaan. Denk alleen al aan de buitengewone ervaring van de Siciliaanse gastronomie, zo rijk aan invloeden uit het zuiden van het Middellandse Zeegebied. Of aan de indrukwekkende monumenten en historische en artistieke overblijfselen die overal op het eiland getuigen van de vele invasies die het heeft ondergaan, vanuit het oosten, het westen, het noorden en het zuiden.

Het eiland Trinacria vormt zo een kruispunt – menselijk, cultureel, commercieel en filosofisch.

Deze tentoonstelling biedt, in Amsterdam en in de andere Europese steden waar ze te zien zal zijn, een breed publiek de gelegenheid een ruime selectie voorwerpen uit een enorm archeologisch onderwatererfgoed te leren kennen en waarderen. Deze voorwerpen zijn nog nooit buiten de grenzen van Sicilië geweest. 2.500 jaar geschiedenis wordt zichtbaar dankzij de innovatieve aanpak van de Soprintendenza del Mare in Palermo. *Sicilië en de zee* is een gezamenlijk Italiaans-Nederlands project, een uiting van de constante, intensieve bilaterale culturele samenwerking die zich uitstrekt tot het diepe zuiden van Europa, dat ons zo dierbaar is en waarin we met overtuiging blijven geloven.

INLEIDING

Sicilië en de mediterrane wereld

CAPPELLA PALATINA

Sicilië is als een palimpsest van culturen die getuigt van Fenicische, Griekse, Romeinse, Vandaalse, Gotische, Byzantijnse, Arabische en Normandische kolonisten en invallers. De Cappella Palatina bijvoorbeeld werd vanaf 1132 in Palermo gebouwd in opdracht van koning Rogier II, van origine een Normandiër, en voor de decoratie van het interieur tekenden zowel Byzantijnse als Arabische kunstenaars en handwerkslieden.

Sicilië als eiland wordt gedefinieerd door de zee. Als woon- en ankerplaats wordt het bepaald door de omliggende landen: het Iberisch en Italis Schiereiland, naburige eilanden van Corsica tot Kreta, en het Europese, Afrikaanse en Aziatische continent. Het symbool van het eiland, de triskeles (Grieks, 'driebeinig'), is een weergave van de vorm van het eiland, dat de bijnaam Trinacria ('met drie punten') heeft gekregen. Onder invloed van de geografische ligging beleeft Sicilië sinds jaar en dag een voortdurend komen en gaan van reizigers, legers en volken, van alle zijden van de Middellandse Zee. De materiële en literaire getuigenissen van deze samenkomst van culturen en structuren zijn legio. Deze vormen het onderwerp van dit boek. Uitgangspunt is de positie die Sicilië binnen het grotere geheel van de Middellandse Zee bekleedt, maar vooral ook wat de zee voor het eiland heeft betekend. Met andere woorden: wat bedoelen we als we Sicilië zeggen, en hoe heeft de zee bijgedragen aan dat begrip? Is er één Sicilië dat zich door verschillende factoren heeft gevormd, of is de driehoek symbool van eeuwige verdeeldheid?

A fortiori speelt de kwestie in moderne studies of er een essentieel mediterrane cultuur bestaat, of dat de Middellandse Zee en omstreken een verzamelplaats van al dan niet onafhankelijke ontwikkelingen zijn. Vaak gaat men uit van de interne cohesie en onderlinge verbondenheid van sociale microstructuren, een netwerk, met *connectivity* als noemer. Kwantificering en herkomstonderzoek van materiële vondsten zijn daarbij een belangrijke methode. De hiermee verbonden 'netwerktheorie' heeft een voor-

namelijk descriptief karakter, en gaat uit van het idee dat op basis van de beschikbare gegevens antieke economie en sociale cohesie gereconstrueerd kunnen worden. Door gebruik van dataverzamelingen en computertechnieken wordt oude materie op nieuwe manieren inzichtelijk gemaakt, waardoor bijvoorbeeld op basis van herkomst en spreiding van verschillende typen amfora's handelsroutes gereconstrueerd worden. Eerdere abstractere discussies over 'rationalisme' versus 'primitivisme' in de economie – ofwel de vraag of de antieke Méditerranée een technologisch vooruitstrevende of agrarisch achtergestelde wereld was – worden daarbij als verouderd gezien: het gaat om harde gegevens en de conclusies die daaruit voortvloeien.

Methodisch gezien vormt deze werkwijze van categorisering, kwantificering en vergelijking een reactie op de abstracte en verhalende vorm van geschiedbeoefening die in de tweede helft van de twintigste eeuw de boventoon voerde. Deze werd vooral gepropageerd door Franse geleerden die zich hadden gegroepeerd rond het tijdschrift *Annales*, met Fernand Braudel als belangrijkste vertegenwoordiger. Met zijn *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949) was hij pleitbezorger van de *longue durée*, waarbij de mediterrane wereld van de zestiende eeuw vanuit het breedst mogelijke kader benaderd werd. Dit kader behelst de geografische omgeving waarin economische, sociale en politieke structuren zich vormden, maar waarin individuele mensen en gebeurtenissen werden gereduceerd tot schuim op de oceanische stromen van de geschiedenis. Traditionele historische vragen met

TRINACRIA

Het symbool van Sicilië, de triskeles (Grieks: de driebenen), verwijst naar de driehoekige vorm van het eiland, net als Sicilië's bijnaam: Trinacria ('met drie punten').

betrekking tot oorzaak en gevolg waren ondergeschikt. In het moderne computertijdperk maakte het even deterministische als romantische karakter van de Annales-school – de mens als speelbal van een ondoorgroendelijke lot – plaats voor de positivistische blik van netwerktheoretici. Een Franse metafoor (*longue durée*) heeft plaatsgemaakt voor een Engelse (*connectivity*), maar de zienswijzen die zij vertegenwoordigen, worden verbonden door een brede visie op de Middellandse Zee als katalysator van contacten. De vraag naar eenheid en verscheidenheid blijft even relevant, zij het dat de methoden en theoretische kaders om die te beantwoorden verschillen.

De historische zeestorm heeft een oog: Sicilië. Hier doen zich dezelfde vragen omtrent eenheid en verscheidenheid voor als bij de Middellandse Zee in haar geheel, en worden verschillende antwoorden gegeven. Omdat Sicilië een geografische eenheid is, versterkt door de karakteristieke vorm met oriëntaties richting oost, west en zuid, hebben zich vanzelfsprekend essentialistische ideeën over het eiland ontwikkeld. Omdat het zo lang verdeeld was geweest over verschillende volken en heersers, is in de moderne geschiedenis de verdeeldheid als wezenskenmerk aangewezen. Vanaf het werk van de eerste historicus van Sicilië, Fazello's *De rebus Siculis* (1558), hebben denkers en schrijvers als Voltaire, Tomasi di Lampedusa en Leonardo Sciascia de opeenstapeling van heersers gepresenteerd als vormende factor voor de Siciliaanse ziel, die wel wordt aangeduid als *Sicilitudo* (een Latijns neologisme) of, met een Italianiserende term, als *Sicilianità*, waarbij de eerste vaak de

meer positieve tonen van die ziel vangen, en de tweede de donkere keerzijde.

Van Tomasi di Lampedusa is er, in hoofdstuk vier van zijn roman *Il gattopardo* (1958, 'De tijgerkat'), het prachtige gesprek bij het haardvuur, als de Piëmontese vertegenwoordiger Chevalley aan don Fabrizio – de Siciliaanse prins van Salinas – vraagt lid te worden van de senaat van het koninkrijk Sardinië, dat onder de vlag van de Piëmontese hoofdstad Turijn een voorloper van een verenigd Italië was. De prins weigert wegens de voor hem inhoudsloosheid van zo'n positie, met een beroep op de grote hoeveelheid heersers die het eiland al gekend heeft. Alles moet veranderen om alles bij het oude te laten, is zijn devies. Bij de twintigste-eeuwse Italiaanse schrijver en politicus Sciascia wordt op diverse plaatsen de Siciliaanse ziel bepaald door onzekerheid, geïllustreerd door de eilandbewoner die over de zee uitkijkt en bang is dat er weer een moslim of Byzantijn aan komt varen. We betreden hier het gebied van metaforen, en die behoren tot het domein van het cultuurhistorisch onderzoek, culturele herinnering en collectief geheugen: de wetenschappelijke benadering van veelal romantische concepten.

Historisch onderzoek dat niet essentialistisch van aard is, zal Sicilië moeilijk in één term kunnen vatten. Wanneer we teruggaan naar de vroegste geschiedenis is er, anders dan bijvoorbeeld op Sardinië, nauwelijks sprake van een eigen, oorspronkelijke cultuur met onderlinge verbondenheid en externe verbanden. De culturen van Sicilië waren afgeleiden van hun moederland, waardoor er geen sprake is van één Sicilië waartoe de buitenwereld zich verhiel. Zijn geschiedenis was, tegen de achtergrond van een geografisch divers landschap, een amalgaam van allerlei bewoners met een gestage opeenvolging van verschillende heersers, vaak meerdere tegelijk. Wat connectiviteit betreft, is het voorbeeld dat Jonathan Prag in zijn bijdrage aan deze bundel geeft illustratief: stormrammen en scheepssnebben van Carthaagse en Romeinse oorsprong, in de reeks gevechten om Sicilië die deze twee aartsvijanden met elkaar voerden, zijn technisch niet van elkaar te onderscheiden. Dit duidt niet zozeer op directe uitwisseling van kennis, maar toont wel een gelijk opgaande technologische ontwikkeling, mogelijk bevorderd door ambachtslieden die actief waren voor beide kampen en het zelf in gebruik nemen van buitgemaakte schepen. Ook helmen en amfora's kunnen evenzeer van het ene als van het andere kamp afkomstig zijn; huursoldaten en handelaren waren actief voor beide

SCYLLA EN CHARYBDIS

In de Oudheid geloofden dat Scylla en Charybdis op de loer lagen in wat nu de Straat van Messina is, en schepen en zeelieden een gevaarlijke doortocht bezorgden. Op deze 16de-eeuwse gravure in de Civitates Orbis Terrarum van Georg Braun en Franz Hogenberg worden beide mythologische monsters in de titel genoemd.

partijen. De vondsten op Sicilië maken het moeilijk om verschillende culturen van elkaar te onderscheiden. De mediterrane wereld lijkt nog meer één dan zij al was.

Sicilië lijkt in deze voorstelling van zaken niet meer dan het begeerde en bevochten toneel waartegen internationale politieke gebeurtenissen zich afspeelden. De actoren in 'connectiviteit' zijn de volken rond het eiland, dat zelf de rol van schone slaapster krijgt toebedeeld. In bredere zin getuigt de kolonisatie door vroege immigranten als Sicani, Sicali, Feniciërs en Grieken van hetzelfde proces: Sicilië als de verbindende schakel van culturen en perioden, niet als de bepalende factor in zijn eigen geschiedenis. Toch is het eiland in de Oudheid andere Europese gewesten voor geweest in talloze zaken: het is de geboortegrond van de verschillende vormen van (voordrachts)literatuur, zoals mime, herderspoëzie en retorica. Grote denkers en uitvinders als Empedokles (blz. 43-44) en Archimedes (blz. 65-67) brachten kennis voort die zich over de wereld

verspreidde. De muntslag was de beste ter wereld. De wereldmacht van Carthagers en Romeinen werd er gemaakt en gebroken. De eerste grote oorlog tussen de twee volken (264-241) werd op Sicilië uitgevochten, waarvan talloze materiële en schriftelijke overblijfselen getuigen.

De Romeinse overheersing bracht weliswaar eenheid, maar de rijke en dynamische geschiedenis van het Sicilië van Carthagers, Grieken en inheemsen kwam tot relatieve stilstand. In de Romeinse Oudheid diende Sicilië als graanschuur voor Rome, was het eiland toneel van de eerste slavenopstand, en producent van de prachtigste beelden en mozaïek-kunst. Nadien nam de cumulatie van buitenlandse heersers zijn beloop. Vandalen, Ostrogoten en Byzantijnen trokken voorbij en lieten hun sporen achter. Na de Oudheid werd het eiland bevolkt door joden, christenen en moslims, die eeuwenlang eendrachtig samenleefden. De Arabische cultuur, bevorderd door een regering in Palermo, bracht er citrusvruchten. Islamitische stratenpatronen komen er naast de

Griekse kwadraatbouw voor. Het Siciliaans dialect heeft vandaag nog veel Arabische leenwoorden. Bij deze zaken betreft het soms belangrijke bijdragen aan de Europese cultuur, soms toevallige resultaten van een historische ontwikkeling.

Een eigen Siciliaanse aard werd pas later gezocht in een uniek samenspel van elementen, gereflecteerd in kunst, literatuur en religie. Onder de Normandische koning Rogier II (twaalfde eeuw) leefden Grieken, Arabieren en christenen eendrachtig samen. Tegelijk kreeg het katholicisme greep op het eiland. Griekse tempels en Arabische moskeeën werden omgevormd tot christelijke kerken. Een eerste klassieke renaissance is in de dertiende eeuw te zien onder Frederik II, koning van Sicilië. Zetelend in Palermo herstelde hij het Grieks als officiële taal, en na 1220 nam hij als keizer van het Heilige Roomse Rijk het Romeinse rijksmodel als voorbeeld. Sombere keerzijde is de verdrijving van de joodse bevolking onder het mom van katholieke orthodoxie in 1492.

Nadien verloor Sicilië veel van de glans van relatieve onafhankelijkheid onder het Franse koningshuis Anjou, dat bij de beroemde Siciliaanse Vespers in 1282 werd aangevallen wegens zijn repressief bewind. Nadien viel het eiland onder bewind van de Spaanse Aragonezen, die de opstandige Siciliaanse bevolking te hulp waren gekomen. Viereneenhalve eeuw later was de beurt aan de Spaanse Bourbons en werd Sicilië deel van het ‘Koninkrijk der beide Siciliën’ met Napels als hoofdstad. De schoonheid van het afgelegen eiland moest van buiten worden ontdekt: vanaf de zestiende eeuw was er een levendige Europese reisliteratuur op gang gekomen. Daarbij begon een identiteit van Sicilië als verzamelplaats van culturen herkend te worden. In de zeventiende en achttiende eeuw werden de beschrijving en het behoud van het klassieke cultuurgoed door de Sicilianen zelf ter hand genomen.

Zodoende heeft de sociale en culturele verscheidenheid die Sicilië eerst zo verdeeld hield later bijgedragen tot een besef van eenheid en onafhankelijkheid. Toch is politieke zelfstandigheid nooit geëffectueerd. Er zijn perioden van autonomie geweest, maar slechts één jaar was Sicilië onafhankelijk (1848-1849). Maar verder dan een voornemen, dat groten-deels bepaald werd door de revoluties die het Europese vasteland overspoelden, kwam dit eigenlijk niet. Wel speelde zowel in de negentiende als twintigste eeuw Sicilië een sleutelrol in de politiek van buitenlandse mogendheden. In mei 1860 zette Garibaldi er

met zijn duizend soldaten vanuit Piëmonte voet aan wal in de stad Marsala, waarna de politieke eenheid van Italië werd bevochten. In 1943 waren het de geallieerden die met boten en vliegtuigen op Sicilië het zuidfront openden en Europa van de fascistische regimes in Italië en Duitsland bevrijdden.

De opname in het Italiaanse koninkrijk, dat in 1871 gestalte kreeg toen ook de kerkelijke staat in Rome aan de eenheid moest geloven, heeft de blik van Sicilië naar het noorden gericht. Die blik ging verder dan Italië alleen, toen in 1955 de Conferentie van Messina werd gehouden, die later tot de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap zou leiden. Vandaag is de positie van de autonome Italiaanse provincie Sicilië cruciaal in de grensbewaking tussen de politieke grootheden van Noord-Afrika en de Europese Unie. Historisch opmerkelijk is dat het Arabische leenwoord *dwana* (‘douane’), oorspronkelijk een vorm van belasting, via het Normandische Sicilië van Rogier II in het Europese begrippenkader terecht is gekomen.

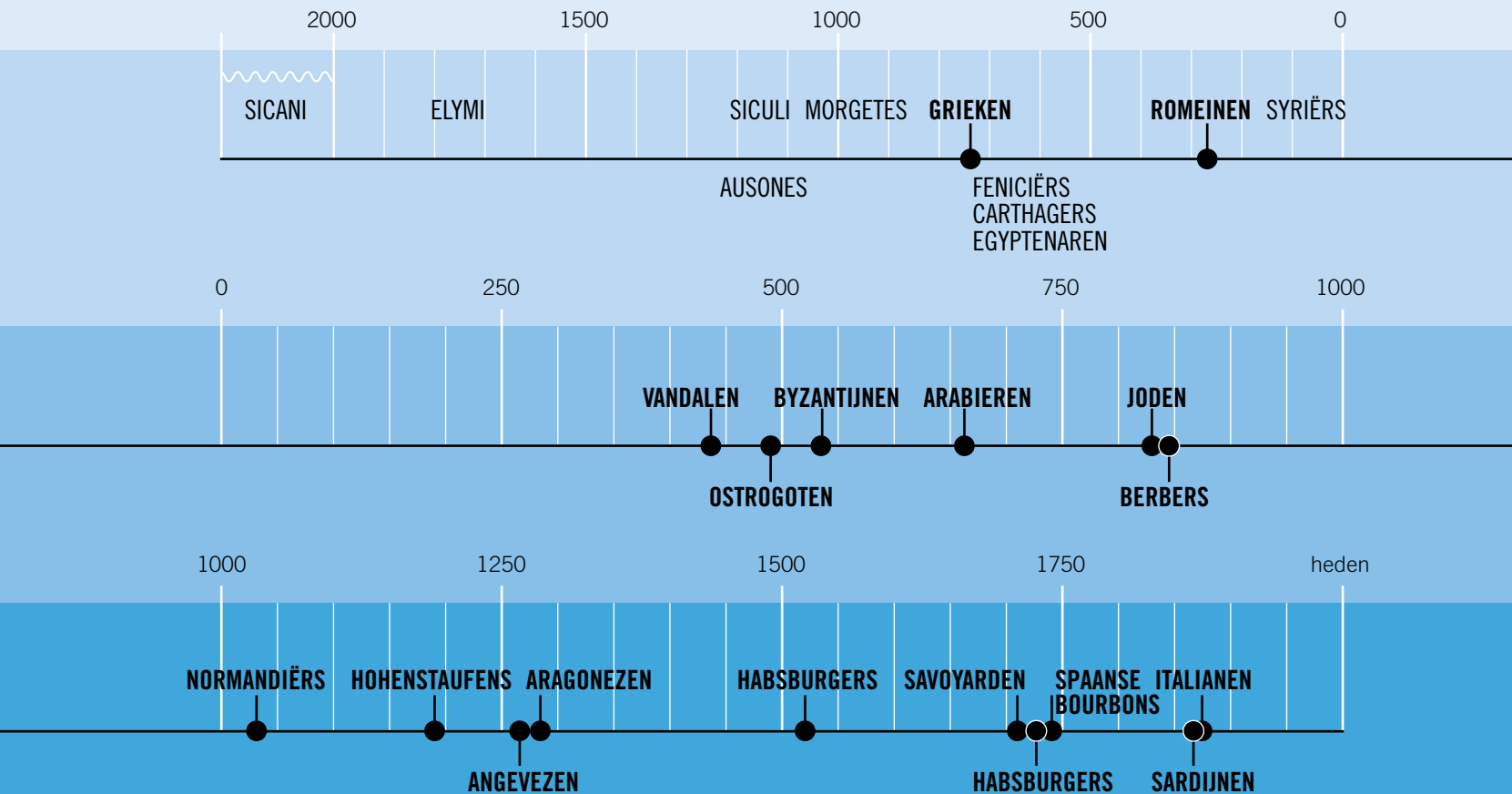
Het idee van één Méditerranée heeft een actuele politieke pendant. De voormalige Franse president Sarkozy opperde in het Marokkaanse Tanger in 2007 het idee van de Mediterrane Unie – een jaar later opgericht –, die ijvert voor samenwerking op ecologisch, economisch en sociaal gebied. Een even Romeins als Braudeliaans concept, maar achterhaald door de politieke werkelijkheid van vandaag. In plaats van gelijkwaardige ontwikkeling aan twee zijden van de zee, vindt een grote opwaartse bevolkingsbeweging van zuid naar noord plaats. Daarbij is Sicilië meer dan ooit factor in de geschiedenis van Europa, met de zee als verbindend element tussen het Afrikaanse en Europese continent. Italië is, tegengesteld aan de historische beweging, in hoog tempo aan het Sicilianiseren, en neemt Europa in zijn kielzog mee. Een gegeven dat onderstreept wordt door de reizende tentoonstelling *Sicilië en de zee*, die door het tonen van de materiële cultuur uit alle windrichtingen van de Middellandse Zee een oud concept in nieuwe kaders brengt.

POLITIEKE GESCHIEDENIS VAN SICILIË, EEN OVERZICHT

Sicilië was voor veel volken een begeerd en bevochten oord, een schatplaats van artistieke overblijfselen, zowel materieel als literair. De Romeinen stieten op een door Grieken gevestigde cultuur: de mythologie rond de eerste koning Kokalos, de halfgod Herakles, de godin Demeter en de mythische stamvader van de Romeinen Aeneas, de filosofie van Empedokles, de welsprekendheid van Gorgias, de politiek van tirannen als Gelon, Hiëron en Dionysius en de architectuur van tempels en theaters. De militaire botsing bij het treffen met de aanwezige heersers ging hand in hand met bewondering voor het Griekse verleden. In de verhouding met de Carthagers voerde angst de boventoon, waarmee, verheugd in de Tweede Punische Oorlog (218-201 v.Chr.), definitief werd afgerekend in de derde oorlog van die naam (149-146 v.Chr.). Carthago werd tot op de grond verwoest, en Rome kon zijn wereldrijk beginnen. Zo dynamisch als de politiek en cultuur op Sicilië geweest waren in de achtste tot de derde eeuw v.Chr., zo statisch waren deze in de daaropvolgende eeuwen: na de inrichting als eerste Romeinse provincie in het jaar 227 v.Chr.

(met Syracuse als hoofdstad vanaf 212 v.Chr.) en de vestiging van twee vlootbases in het westen, was de positie van graanleverancier in een uitgekiend systeem van grootgrondbezit het meest kenmerkend; wat bouwpolitiek betreft werd voornamelijk voortgegaan op door de Grieken gevestigde tradities. Belastingen, slavenopstanden en corrupte gouverneurs brachten enige verandering in de snel geromaniseerde provincie, net als de uitbarsting van de Etna in 122 v.Chr. In 36 v.Chr. was Sicilië het toneel van de opmars van Octavianus (de latere keizer Augustus) die de macht greep over het rijk. Voor de laat-Romeinse tijd was het landgoed in het huidige Piazza Armerina beeldbepalend, waar een lidmaat van de keizerlijke tetrarchie ten tijde van Diocletianus zich gevestigd zou hebben. Na een periode van Vandaalse en Oostgotische overheersing (468-535), vestigden in de Middeleeuwen de Byzantijnen zich op Sicilië (535-827), gevolgd door Arabieren (827-1053). Deze verplaatsten in de negende eeuw de hoofdstad van Syracuse naar Palermo. Vanaf de vroege tiende eeuw ontspoon zich in het emiraat Sicilië een strijd tussen de sjjiitische Fatimiden en de soennitische Aghlabiden. Hierna volgde

de verovering door de Normandiërs (1053-1194), wiens heerschappij erfrechtelijk aan de Duitse Hohenstaufens overging (1194-1266; onder hen koning, later keizer Frederik II, die regeerde van 1198-1250). Hun opvolgers waren de Aragonezen (1282-1516) en de Spaanse Habsburgers (1516-1713). Bij de Vrede van Utrecht in 1713 viel Sicilië zeven jaar lang aan het huis Savoye toe, dat werd opgevolgd door de Oostenrijkse Habsburgers (1720-1734). De Spaanse Bourbons regeerden het 'Koninkrijk der beide Siciliën' van 1734 tot 1860 (er was sprake van een *vicere*, een plaatselijke onderkoning). Dat jaar veroverde vanuit het Noord-Italiaanse koninkrijk Piëmonte generaal Garibaldi Sicilië, waarmee de vereniging van Italië (het *Risorgimento*) vanuit het zuiden begon. Vanaf die tijd wordt Sicilië door koningen en presidenten vanaf het Italiaanse vasteland geregeerd, met een kort intermezzo in de Tweede Wereldoorlog, toen de Allied Military Government of Occupied Territories (AMGOT) het eiland bestuurde. In 2015 werd voor het eerst een Siciliaan, Sergio Mattarella, als president van Italië gekozen.

Sicilië, het geologisch archief

S*icilia est omnis divisa in partes tres.* Het eiland ligt in het zuidoostelijk deel van het Westelijk Mediterrane Bekken. De begrenzing met het Oostelijk Mediterrane Bekken wordt gevormd door het Malta Escarpment; de Straat van Gibraltar vormt de verbinding met de Atlantische oceaan. Het geologisch archief van Sicilië documenteert de sterk verschillende oorsprong en geschiedenis van drie gebieden: het Hyblaëisch Plateau in het zuidoosten, de Siciliaanse Maghrebiden in het zuiden, westen en noorden, en de Monti Peloritani in het noordoosten. Het Hyblaëisch Plateau sluit aan op het Pelagische Blok ten zuiden

van Sicilië. Samen behoren ze tot de Afrikaanse Plaat en vormen ze het (Afrikaanse) voorland van de uit het noorden overschuivende Maghrebiden. De gesteentes van het Plateau bestaan grotendeels uit vlakliggende opeenvolgingen van mariene kalken van mesozoïsche en cenozoïsche ouderdom. Tussen 7,5 en 1,5 miljoen jaar geleden speelde vulkanische activiteit een belangrijke rol op en langs de westelijke rand van het Plateau. Het Hyblaëische landschap verschilt sterk van dat van de Maghrebiden en de Peloritani. Opvallend zijn de diepe kloven in het centrale deel van het Plateau, met ten westen van Syracuse de in de kalken uitgehouwen prehistorische necropolissen van Pantalica (dertiende tot zevende eeuw v.Chr.), met ongeveer vijfduizend grafkamers.

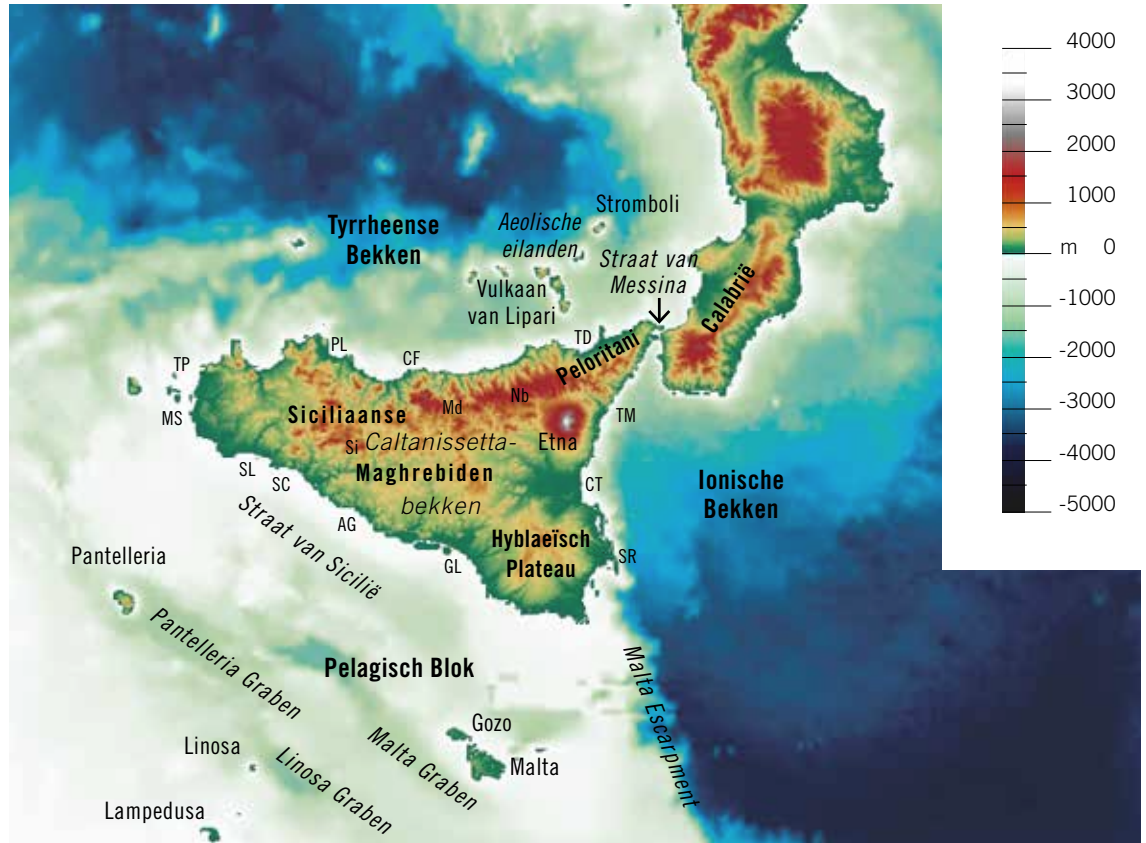
De Siciliaanse Maghrebiden maken deel uit van de gebergteboog die vanaf de Apennijnen via Calabrië en Sicilië doorloopt in Noord-Afrika; de boog omsluit het Westelijk Mediterrane Bekken. De verbinding tussen de Siciliaanse en Noord-Afrikaanse Maghrebiden wordt gevormd door een onderzeese rug tussen Sicilië en Tunesië; in het domein van de daarin gelegen Skerki Bank zijn tal van scheepswrakken gevonden, waaronder vijf uit de Romeinse tijd (periode 100 v.Chr.-400 n.Chr.). De Siciliaanse Maghrebiden zijn het resultaat van tektonische processen, gerelateerd aan de beweging van de Afrikaanse Plaat naar het noorden ten opzichte van Eurazië. Ze zijn opgebouwd uit intensief verplooid mesozoïsche en cenozoïsche sedimenten, nu gerangschikt in een stapeling van dekbladen. De oudere sedimenten werden oorspronkelijk afgezet in een complexe configuratie van diepe en ondiepe

		Ma	
	Holoceen	0,01	
Cenozoïcum	Pleistoceen	Laat	
		Midden	
		Vroeg	
			0,13
	Pliocene	Laat	
		Vroeg	
			0,78
			2,58
			3,60
			5,33
	Mioceen	23	
	Oligoceen	34	
	Eoceen	56	
	Paleoceen	66	
Mesozoïcum		66	
Paleozoïcum		250	

DIGITAAL HOOGTE-DIEPTE-MODEL (DEM) van Sicilië en aangrenzende gebieden,

met daarop aangegeven de positie van het Hyblaëisch Plateau, de Siciliaanse Maghrebiden en Peloritani. Deze in oorsprong en geschiedenis sterk verschillende gebieden zijn pas in het recente geologische verleden samengevoegd tot de huidige Siciliaanse driehoek. De vorm daarvan wordt bepaald door grote tektonische structuren: het NNW-ZZO georiënteerde Malta Escarpment, de O-W georiënteerde, complexe contactzone tussen de Afrikaanse Plaat en de Euraziatische Plaat; de WNW-OZO breuksystemen in het Pelagisch Blok/ Straat van Sicilië.

PL: Palermo, CF: Cefalù, TD: Tindari, TM: Taormina, CT: Catania, SR: Syracuse, GL: Gela, AG: Agrigento, SC: Sciacca, SL: Selinunte, MS: Marsala, TP: Trapani, Si: Monti Sicani, Md: Monti Madonie, Nb: Monti Nebrodi.

mariene dalingsgebieden langs de noordelijke continentale marge van Afrika, gedurende de ontwikkeling van de oceaan die ca. 200 miljoen jaar geleden ontstond bij het begin van het uiteendrijven van Afrika en Europa, na het opbreken van het supercontinent Pangea. Deze oceaan werd later weer gesloten en in de daaropvolgende fase werden de jongere opeenvolgingen afgezet. Daarbij ontstonden in het front van de gebergteketen in wording voorlandbekkens, die zich van noord naar zuid ontwikkelden. Het Caltanissetta Bekken (Centraal- en Zuid-Sicilië) is van deze bekkens het grootste; het wordt begrensd door de Monti Sicani in het westen en de Monti Madonie (tot bijna 2.000 meter hoog) en Monti Nebrodi in het noorden. Het Caltanissetta Bekken (genoemd naar de van oorsprong Carthaagse nederzetting uit de vijfde eeuw v.Chr.) is een sleutelgebied voor het onderzoek naar oorzaak en gevolg van de mediterrane Messinian Salinity Crisis (MSC). Deze was het gevolg van een tijdelijke, 600.000 jaar durende verslechtering en interruptie van de verbinding met de Atlantische Oceaan, tussen 6 en 5 miljoen jaar geleden. Dit resulteerde in het gehele mediterrane gebied in de vorming van gips en steen-

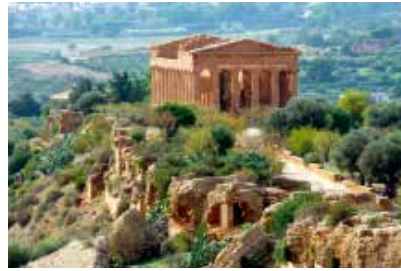
zout. Zoutmijnen, nu nog in bedrijf, en talrijke zwaalmijnen (in bedrijf tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw) getuigen van het economisch belang van de MSC in het Siciliaanse domein.

De Monti Peloritani in het noordoosten vormen samen met Calabrië het Calabrees-Peloritani Blok (CPB). De ruggengraat hiervan bestaat uit paleozoïsche kristallijne en metamorfe gesteentes van meer dan 250 miljoen jaar oud. Tot 30 miljoen jaar geleden lag het CPB (samen met Corsica en Sardinië) langs de oostelijke marge van Iberia, een deel van de Europese Plaat. Dit stukje Europa is sindsdien gemigreerd naar zijn huidige positie in de kromming van de Apennijns-Calabrees-Siciliaans-Noord-Afrikaanse gebergteboog. Pas relatief laat in dit proces, 10 tot 8 miljoen jaar geleden, begon de vorming van het Tyrreense *back-arc basin*. Dit bekken evolueert tot op heden verder; Calabrië beweegt waarschijnlijk ook nu nog met zeer lage snelheid (enkele millimeters per jaar) naar het oost-zuidoosten.

De sterk verschillende ontwikkelingen van Hyblaëisch Plateau, Maghrebiden en Peloritani raakten in het jongere geologische verleden steeds meer met elkaar verweven. Dit was het gevolg van vier factoren.

A

B

C

D

Jonge documenten uit het 250 miljoen jaar omvattende geologisch archief van Sicilië.

A: Verplooide zoutafzettingen gevormd tijdens de 'Messinian Salinity Crisis', tussen 7 en 6 miljoen jaar geleden. Zoutmijn van Realmonte (Agrigento) in het Caltanissetta-bekken.

B: De tempel van Concordia in de Valle dei Templi, Agrigento, is gebouwd op (en van) mariene kalksteen uit het vroege Pleistoceen.

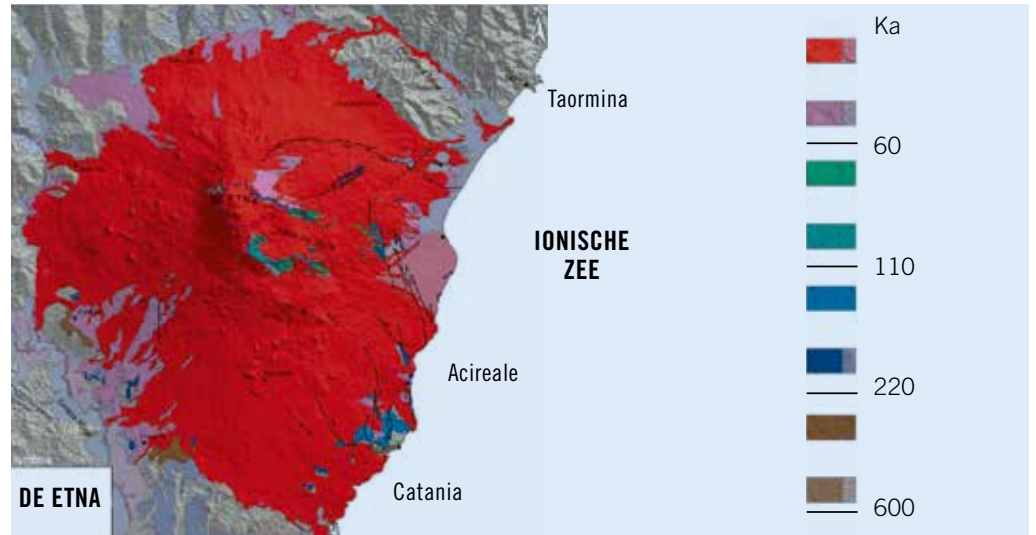
C: Deze mariene kalkzanden met schelpenbanken, deel van de vroeg-pleistocene opeenvolgingen gevormd in de fase voorafgaand aan de opening van de Straat van Messina, bevinden zich nu tot 130-270 meter boven zeeniveau aan de Ionische kust bij Messina.

D: Verdrongen groeve voor de vervaardiging van molenstenen (zie pijl) aan de Ionische kust bij Letojanni, even ten zuiden van Taormina.

Ten eerste de koppeling van de Peloritani aan de Maghrebiden door de overschuiving van het CPB over de Maghrebiden langs de westnoordwest-oostzuidoost georiënteerde lijn van Longi aan de Tyrreense kust naar Taormina aan de Ionische kust. Ten tweede de migratie van de Siciliaanse Maghrebiden richting het Pelagische-Hyblaïsche voorland, van het Laatplioceen tot in het Vroegpleistoceen (in het Caltanissetta Bekken gereflecteerd door de migratie van opeenvolgingen van diepwater- naar ondiepwater-sedimenten met aan de top kalken en zandstenen, waarop onder meer steden zijn gebouwd als Enna (in Centraal-Sicilië, op 942 m), Butera (ten noorden van Gela, op 400 m) en Agrigento (aan de zuidkust, op 230 m). Ten derde het begin van de regionale opheffing en algehele emersie van Sicilië/Calabrië, in het Middenpleistoceen, ca. 600.000 jaar geleden. Ten slotte de opening van de Straat van Messina, eveneens in het Middenpleistoceen, waardoor Calabrië en de Peloritani van elkaar gescheiden werden. Het losraken van Zuid-Calabrië van de Peloritani was het gevolg van ongeveer noordwest-zuidoost gerichte rek en de daaraan gerelateerde verticale bewegingen langs (onder andere) noordnoordoost-zuidzuidwest georiënteerde breuksystemen, die de huidige Ionische kust van de Peloritani (Taormina-breuk) en de Tyrreense kust van Zuid-Calabrië bepalen. Ook het begin van het vulkanisme van de vulkaan Etna, rond 500.000 jaar geleden, indiceert het Middenpleistoceen als dageraad van het ontstaan van de contouren en de geomorfologie van het hedendaagse Sicilië.

Aardbevingen en vulkanisme zijn indicatief voor het voortduren van de tektonische activiteit van Sicilië en de aangrenzende domeinen (Tyrreense Zee en Eolische Eilanden, Ionische Zee en Calabrië, de Straat van Sicilië) in het Laatpleistoceen en Holoceen. De regio is seismisch gezien een van de actiefste gebieden van de Méditerranée. Berucht zijn de aardbeving en tsunami van 1908 waardoor het Siciliaanse Messina en het tegenoverliggende Reggio Calabria werden getroffen, en de beving van 1968 in het zuidwesten van het eiland (Belize). Verschillende archeologische sites zijn door seismische activiteit geheel of gedeeltelijk verwoest of ernstig beschadigd, met als bekendste voorbeeld het tempelcomplex van Selinunte in het zuidwesten. Verticale tektonische bewegingen aan weerszijden van de Straat van Messina hebben geleid tot een snelle en grote opheffing (50-150 meter) van de Peloritane en de Zuid-Calabrese kust in de afgelopen 125.000 jaar. Naar het westen en zuiden neemt de opheffing af, tot slechts 0 tot 10 meter bij Palermo en Syracuse. De kustzone van Zuid-Sicilië daarentegen, is onderhevig aan daling. Een geologisch recente, zeer actieve noordnoordwest-zuidzuidoost breukzone ontwikkelt zich langs de lijn Lipari-Vulcano-Tindari, en vervolgens door de Peloritani richting Ionische kust; de zone ligt ruwweg in het verlengde van het Malta Escarpment. Een tweede factor van belang is het regionale effect van de mondiale stijging van de zeespiegel in het Laatpleistoceen en Holoceen, vanaf het einde van de laatste ijstijd, 20.000 jaar geleden. De huidige ligging van een aantal archeologische sites geheel of gedeeltelijk onder zeeniveau is óf uitsluitend hieraan toe te schrijven, óf aan het cumulatieve effect van zeespiegelstijging en tektonische daling. Voorbeelden zijn onder andere de Fenicisch-Punische nederzetting (achtste eeuw v.Chr.-ca. 400 v.Chr.) op het eilandje Mozia (Motya) voor de kust van West-Sicilië, en de Romeinse en latere steengroeves langs de kusten van Sicilië, Calabrië en de Zuid-Apenininen, geëxploiteerd voor de fabricage van molenstenen. De Romeinse site (50 v.Chr.-50 n.Chr.) op het Eolische eilandje Basiluzzo, nu ruim 4 meter onder zeeniveau, illustreert het cumulatieve effect van zeespiegel en tektoniek: ongeveer 3 van de ruim 4 meter relatieve daling is vulkano-tektonisch, samenhangend met het jonge vulkanisme op de Eolische Eilanden. Momenteel komen alleen op het eiland Stromboli nog uitbarstingen voor. De Etna op Sicilië is actief sinds het ontstaan een half miljoen jaar geleden; de vulkanen in de Straat van Sicilië (Pantelleria en Linosa) zijn niet meer actief.

Ontwikkelingsstadia van de Etna vanaf zijn ontstaan, ca. 500.000 jaar geleden, tot heden (ouderdom in millennia: 1 Ka=1000 jaar). De activiteit van de Etna begon als lokaal, onderzees vulkanisme in een marien bekken vóór de Siciliaanse Maghrebiden, tussen Catania en Acireale. Het eerste sub-aërische vulkanisme dateert van ca. 330.000 jaar geleden. De ontwikkeling tot een stratovulkaan van ruim 3.300 m hoogte begon ca. 60.000 jaar geleden. Het grootste deel van het oppervlak van de hedendaagse Etna wordt ingenomen door gesteentes van de laatste 10.000 jaar (in rood).

OBSIDIAAN VAN LIPARI

Lipari is een van de Eolische vulkaan-eilanden ten noorden van Sicilië die zijn ontstaan door de onderschuiving van de Ionische plaat onder de Tyrreense Zee. De oudste vulkanische gesteenten hebben een leeftijd van ca. 260.000 jaar.

Obsidiaan-lava's zijn ontstaan tijdens de jongste vulkanische geschiedenis van het eiland, vanaf ca. 10.000 jaar geleden. De meest recente dateren van zo'n 1500 tot 800 jaar geleden

toen de vulkaan (voorlopig) voor het laatst actief was. Tijdens een uitbarsting stroomde taai, silicium-rijk magma (meer dan 70% siliciumdioxide, SiO₂) met een temperatuur van 700-900°C traag naar beneden. Door de snelle afkoeling kon het niet kristalliseren, waardoor het gesteente nu voornamelijk uit vulkanisch glas bestaat. De aanwezigheid van geringe hoeveelheden ijzer en andere metalen is verantwoordelijk voor de donkere kleur.

Wanneer obsidiaan wordt bewerkt, ontstaan schelpvormige breuken met scherpe randen. Het is daardoor al van oudsher gebruikt voor messen, speerpunten, schrapers en ander gebruiksmateriaal. Chemische analyses tonen aan dat het obsidiaan dat is gebruikt voor artefacten uit de steentijd die in Zuid-Italië worden gevonden, voornamelijk van Lipari afkomstig is.

Manfred van Bergen

De levendige handel in obsidiaan zorgde al vanaf de steentijd voor welvaart op het eiland Lipari. Uit archeologische vondsten blijkt dat op Lipari en de andere Eolische Eilanden diverse culturen floreerden.

- Di Stefano en Longhitano (2009): p. 16C.
- Dreamstime.com: p. 10, 30, 43, 49 rechts, 93, 101, 108, 123, 125, 131, 132, 135, 137, 148-149, 150, 152, 168, 187, 189 boven, 191.
- Eindhoven, Stan en Wim Verbeek: p. 8, 71, 86 onder, 138.
- European Union 1955: p. 189 onder.
- Florence, Scala: p. 6 (Andrea Jemolo); 28, 31 onder, 38, 47, 63, 88 links, 90, 122, 165 boven, 199 (DeAgostini Picture Library); 33 (White Images); 65 (Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte, Berlin); 88 rechts, 195 (courtesy of the Ministero Beni e Att. Culturali); 94, 173-175, 184 (Album/Scala); 103 (Digital Image Museum Associates/LACMA/Art Resource NY); 129; 130 onder (British Library board/Robana); 163, 198.
- Gela, Museo archeologico regionale: p. 49 links, 73 rechts.
- Google Art Project: p. 105.
- Google maps - Panoramio.com, Burkhard Foltz: p. 16B.
- Greenwich, National Maritime Museum: p. 182.
- Hamburg, Carthage excavations of Hamburg University onder Decumanus Maximus (KA86/120): p. 89.
- International Commission on Stratigraphy, 2014: p. 14.
- Kamarina, Museo archeologico regionale di Kamarina: p. 45, 113 onder.
- Key West, RPM Nautical Foundation: p. 82, 117, 118 boven, 119.
- Lausanne, M. Vanappelghem - Opéra de Lausanne: p. 177-179.
- Lo Presti, et al. (2014): p. 16D.
- Londen, Bridgeman Images: p. 24 boven (De Agostini Picture Library/Aeronike); 40-41 (Private Collection/Abbott and Holder, London, UK); 85 (Private Collection/© Look and Learn); 136 (Alinari); 180 (De Agostini Picture Library / G. Roli); p. 192 (Martin Norris Travel Photography).
- Londen, Honor Frost Foundation: p. 172 onder.
- Londen, Mary Evans Picture Library: p. 120, 183.
- Londen, National Army Museum: p. 186.
- Londen, The Trustees of the British Museum: p. 32, 73 links.
- Marsala, Museo Archeologico Regionale 'Libileo - Baglio Anselmi: p. 148 onder (photograph by David Gowers).
- München, Himer-Archive: p. 102.
- Napels, Museo Archeologico Nazionale/Bridgeman Images: p. 98.
- Nijmegen, Ilse Verstegen, Radboud University: p. 13.
- Oxford, Paul Roberts: p. 20; Alexandra Sofroniew: p. 170.
- Palermo, Museo archeologico regionale Antonino Salinas: p. 37 boven (foto door David Gowers), 37 onder.
- Palermo, Soprintendenza per i Beni culturali e ambientali del Mare: p. 18, 19, 21-23, 24 onder, 25-27, 31 boven, 34, 35, 74, 76, 77 onder, 79-81, 84, 86 boven, 96, 112, 113 boven, 115, 118 onder, 17 onder, 141, 144, 145-147, 161 (Biblioteca Regionale di Palermo, foto Stan en Wim Verbeek), 167 onder, omslag voor onder.
- Philadelphia, dr. Kevin Furlong, Pennsylvania State University: p. 16A.
- Rome, Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea: p. 164.
- Rome, Harald Hendrix: p. 157.
- Syracuse, Museo archeologico regionale Paolo Orsi di Siracusa: p. 50 (foto David Gowers).
- Syracuse, Soprintendenza Beni culturali di Siracusa, Antiquarium Parco della Neapolis: p. 127 boven.
- Trapani, Soprintendenza dei Beni culturali Trapani: p. 54 boven (Museo Tonnara Florio di Favignana); 138 (Museo Tonnara Florio di Favignana, foto Stan en Wim Verbeek); 95 boven (Museo del Satrio di Mazarò del Vallo); 148 onder (Torrizzo di San Vito lo Capo).
- Utrecht, dr. Paul Meijer, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht, op basis data Lindquist et al. (EOS, 85, 186, 2004): p. 15.
- Vancouver, R. J.A. Wilson: p. 91, 99 boven, 106, 107, 109, 110, 111, 171, 172 boven.
- Vincenzo Castellana: p. 196.
- Wikipedia.com: p. 66-67, 69, 70 boven, 99 onder, 100, 126, 130 boven, 133, 134, 139, 154, 155.
- Etruscans. Eminent women, powerful men* (ISBN 978 90 400 7807 1)
Troje. Stad, Homerus en Turkije (ISBN 978 90 400 0750 7)
Troy. City, Homer and Turkey (ISBN 978 90 400 0793 4)
Troya. Kent, Homeros ve Türkiye (ISBN 978 90 663 0001 9)
Eeuwig Egypte (ISBN 978 90 663 0573 1)
Eternal Egypt (ISBN 978 90 663 0626 4)
De Krim. Goud en geheimen van de Zuarde Zee (ISBN 978 94 625 8002 2)
Van Rome naar Romeins (ISBN 978 94 625 8016 9)
Keys to Rome (ISBN 978 94 625 8046 6)
- © 2015 WBOOKS/Allard Pierson Museum
Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoerd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
- De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.
- Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2015.
- ISBN 978 94 625 8113 5 (Nederlands)
ISBN 978 94 625 8115 9 (Engels)
NUR 682

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

In samenwerking met
Allard Pierson Museum,
Amsterdam
allard.pierson.museum@uva.nl
www.allardpiersonmuseum.nl

CONSERVATOR
TENTOONSTELLING

Alexandra Sofroniew

COÖRDINATIE

Paulien Retèl met
Aniek van den Eersten

BEELDREDACTIE EN
BIJSCHRIFTEN

Paulien Retèl met Ailbhe
Turley en Noctua Taal en
tekst, Corinna Vermeulen

VERTALING

Noctua Taal en tekst,
Corinna Vermeulen
(Engels-Nederlands)
www.noctuaatalentekst.nl
UvA Talen
(Italiaans-Nederlands)

TEKSTREDACTIE

Toon Vugts

VORMGEVING EN
OMSLAGONTWERP

Miriam Schlick, Amsterdam
www.extrablond.nl

Dit is deel 6 in de Allard
Pierson Museum Serie.
Eerder verschenen in de reeks:
*Etrusken. Vrouwen van
aanzien, mannen met macht*
(ISBN 978 90 400 7806 4)

W BOOKS

ALLARD PIERSON MUSEUM

Door zijn buitengewoon strategische ligging en zijn natuurlijke rijkdommen is Sicilië altijd een felbegeerd eiland geweest. Feniciërs en Grieken waren de eerste buitenstaanders die zich er vestigden; hun welvarende kolonies lieten niet alleen materiële sporen na, maar leverden ook een blijvende bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van Europa. In de eeuwen daarna viel een bonte opeenvolging van overheersers Sicilië binnen, van Romeinen en Byzantijnen via Moren en diverse Europese vorstenhuizen tot de invasie van de Geallieerden in 1943. Al die culturen – soms in vrede samenlevend, soms hevig botsend – beïnvloedden elkaar en lieten hun sporen na, op het eiland en in zee.

Sicilië en de zee is een internationaal en interdisciplinair samenwerkingsproject – gekoppeld aan een tentoonstelling in het Allard Pierson Museum, die later ook in Oxford, Kopenhagen, Palermo en Bonn te zien zal zijn – waarin de bewogen geschiedenis en rijkgeschakeerde cultuur van het eiland door de eeuwen heen worden belicht. Dankzij moderne technieken geven Sicilië's archeologische schatten steeds meer van hun geheimen bloot. Liefhebbers van onderwaterarcheologie, havens, tempels, zeeslagen en scheepswrakken worden in dit rijk geïllustreerde boek dan ook royaal bediend. Maar Sicilië en de zee gaat over veel meer: over homerische monsters, volksverhalen, moderne politiek, Michiel de Ruyter – die op Sicilië overleed – en de vele schrijvers en filmregisseurs die zich door dit unieke eiland lieten inspireren.

